

גורלות

נאמני תורה ועבודה
תנועה דתית-ציונית

הנה נתבאר לנו כי החכמים
אינם מעיינים הדעות ולא
מביטים אותן, אלא מצד
אמיתותן ומצד ראיותיהן, לא
מפני האומר אותן, יהיה מי
שיהיה.

ר' אברהם בן זרמב"ם
ספר המספיק לעובדי ה'

עמ' 5

מרדכי בר-לב

גיבוש זהות וגאווות יחידה

עמ' 17

מאיר רוט

שיחה עם יוסף בורג

עמ' 25

פנינה מייזליש

מנהיגות הרבנים בשואה

עמ' 32

מיכאל צבי גהוראי

פוליטיקה הלכתית

גורלות - אב תשנ"ד

'תורה עם דרך ארץ' בישיבה המודרנית

תיאוריה ומעשה בחינוך הישיבתי

מרדכי ברילב

'הישיבות המודרניות', כמו ישיבות ההסדר והישיבות התיכוניות, הן המצאה חדשה של המאה האחרונה. עד כמה העיזו יוזמי הישיבות המודרניות להתנתק מטבורן של הישיבות המסורתיות? פרופ' **מרדכי ברילב**, חוקר החינוך הדתי מאוניברסיטת בר-אילן, מנסה להשוות בין עקרונות 'תורה עם דרך ארץ' בגרמניה לבין תפיסת הישיבה המודרנית. אין עדיין בסיס רעיוני מוצק ל'מהפיכה הישיבתית' של זמננו, ואנו קרובים לליטא יותר מאשר לפרנקפורט.

ביקורתית ברוח השיטה המדעית-מחקרית, אין מקום ללימודים ישיבתיים של בנות, אין מקום להכשרה פרגמטית לקראת תפקיד תעסוקתי (גם לתואר 'רב' לא הכשירו בדרך כלל בתוך הישיבה), ואין מקום להכשרה לקראת תפקיד אזרחי או חברתי וכיו"ב. כל לימודי הישיבה הם לכאורה אנטי-פרגמטיים בעיקרון, ותכלית הלימודים בישיבה היא אי-תכליתיותם: 'תורה לשם תורה' כמצווה דתית.

כל נסיון לחרוג באופן מעשי ממסגרת קונספטואלית זו זכה לא פעם להתנגדות

הישיבה, כמוסד חינוכי, מלווה את החברה היהודית תקופה ארוכה מאוד¹. לאחר הריסתם של מרכזי התורה הישיבתיים באירופה במלחמת העולם השנייה שוקמו מחדש המוסדות הישיבתיים המסורתיים, ולאחרונה אנו מוצאים במדינת ישראל יותר מוסדות ויותר תלמידים מאשר היו אולי אי פעם בהסטוריה של החינוך הישיבתי².

בישיבות המסורתיות, לימוד התורה עמד ועומד במרכז כמוקד לגיטימי בלעדי או כמעט בלעדי. ביטוי פילוסופי לתפיסה האידיאולוגית של הישיבה המסורתית בעידן המודרני משתקף בתפיסה של הישיבות הליטאיות³, כפי שנוסח בישיבת וולוז'ין על ידי ר' חיים: 'תורה לשמה'. פרופ' גורמן לס (נשיא ישיבה יוניברסיטי בניו-יורק) התייחס לקונספציה זו בהרחבה בספרו הנקרא בשם זה⁴. על פי תפיסה זו אין מקום בישיבה ללימודי חול, אין מקום בישיבה (אף בלימודי הקודש) לגישה

* מאמר זה מתבסס בעיקרו על הרצאתי בכנס קרליבך השני בהמבורג, שהתקיים ביולי 1993 כיוזמה משותפת של מכון יוסף קרליבך באוניברסיטת בר אילן ואוניברסיטת המבורג. נושא הכנס היה 'תרבות וחינוך יהודיים אחרי 1918 בגרמניה' והוקדש לזכרו של הרב ד"ר יוסף קרליבך כפדגוג.

מיליטאנטיות של האליטה הרבנית והישיבתית של החברה היהודית המסורתית, גם כשהנסיונות לא התייחסו או לא נגעו במוסדות הישיבתיים המסורתיים. נסיונו של הרב הילדסהיימר, למשל, להקים באיזנשטדט בהונגריה, ב-1851, את הישיבה התיכונית הראשונה בעולם זכה להתנגדות, עד שנאלץ לעזוב ולסגור את הישיבה.⁵

רוב המוסדות של 'הישיבה המודרנית' לא עסקו כלל טרם ייסודם בגיבוש מבנה קונספטואלי.

'קבוצת ההתייחסות' הסמויה של כולם - בהיבט הקונספטואלי - היתה בדרך כלל הישיבה הליטאית.

תנועת 'תורה עם דרך ארץ' (מכאן ואילך תועד"א) בגרמניה התמקדה כידוע בשלשה נושאים: התחום החינוכי כאידאל וכמעשה; התחום הארגוני של פרישה מן הקהילה היהודית הכללית; והתחום התיאולוגי, של הגשמת היעוד של עם ישראל במסגרת הקהילתית בכל מקום בגולה.⁶

בתחום החינוכי, עסקה תועד"א בגרמניה בעיקר בהקמת מבנה חינוכי של חינוך יסודי ועל-יסודי או בהכשרת מורים. עשרות שנים לא היה בגרמניה אף מוסד ישיבתי, אף לא ישיבה 'מסורתית', עד 1890, לכשנפתחה בפרנקפורט הישיבה בראשות הרב שלמה זלמן ברויאר, וגם היא היתה מסורתית ביסודה.

בנים למשפחות יהודיות בגרמניה, שהתחנכו בחינוך היסודי והתיכון של תועד"א, העדיפו בדרך כלל לנסוע לתקופה מסוימת ללמוד תורה בישיבות מסורתיות, ובמיוחד בישיבות ליטאיות מסוימות, אך זה נעשה באופן ממודר:

תקופה קצרה בישיבה המסורתית (שנה-שנתיים) ללימודי התורה בלבד, ואחרי כן חזרו לתקופת לימודים ארוכה יותר באוניברסיטה הגרמנית, כולל לימודים לתארים מתקדמים.

'הישיבה המודרנית', כדפוס ישיבתי חדש, נפתחה בישראל ובגולה רק במאה העשרים, ובעיקר משנות ה-40 ואילך. לישיבה המודרנית ביטויים מוסדיים שונים, אם ברמת הגיל העל-יסודית (ישיבה תיכונית/מקצועית/חקלאית) ואם ברמת הגיל העל-תיכונית (ישיבה אוניברסיטה, ישיבת הסדר, המכון הגבוה לתורה באוניברסיטת ברא-אילן, ישיבת הקבוץ הדתי, ישיבת השילוב, מכינה טרום צבאית).

מאז שנות ה-60 נפתחו גם מוסדות מודרניים לחינוך הבנות, המקבילים לישיבת, ברם, בשלב זה מקפידים בדרך כלל שלא לקרוא להם במונח 'ישיבה' (כגון האולפנא לבנות, המדרשה, המכללה. 'הישיבה לבעלות תשובה' היא כמדומני מקרה די חריג).

שאלתי היא, האם ניתן להצביע על המוסדות הישיבתיים המודרניים בישראל כביטוי קונספטואלי ומעשי של תנועת 'תורה עם דרך ארץ' בגרמניה? לתועד"א בגרמניה היו לפחות שני עקרונות מרכזיים:

א. לגיטימציה מלכתחילה (אם פילוסופית-עיונית, ואם פרגמטית) למפגש קוריקולארי בין לימוד התורה לבין לימודים כלליים.

ב. מתן מעמד וחשיבות לחינוך יהודי-דתי של הבנות.⁷

אמנם, היה הבדל בין הגישות השונות של מייסדי תועד"א, ובעיקר בין גישתו של הרב שמשון רפאל הירש לבין גישתו של

הרב עזריאל במזיגה מלאו התורה ולימונו ניתנים להפר הרב הילדסה ובלימודים הנ שאי אפשר ל תחומים מקב פסיקאלית' (נ לימודי הי מדעית-מחקר ואת הלימ באוניברסיטה הרב הירש ב' פילוסופית-דח למושג 'דרך הכוללת הכש וחברתית, והו למען התרבות תפס הרב הי ארץ' כבעי אינסטרומנטל ולביסוס השק ברם, שניהם ב'ג'יטו רוחני' לימוד התורה כמשניים. לפני הלגיטימציה ע לבין הלימודיכ חינוך יהודי-דו מן ההיבט המי הצגתי פשוטו ההיבט הקונסו רוב המוסדות עסקו כלל ט קונספטואלי. ייסודם, לא ענ לא עסקו הלגיטימציה ל

החדשניות; לא בנו באופן שיטתי תכניות לימודים וספרי לימוד חדשים; לא ארגנו הכשרה ייחודית ושיטתית של הסגל החינוכי ולא הנחילו לבוגריהם השקפת עולם אינטגרטיבית.

חברתנו חייבת לפתח 'אני מאמין' חינוכי, שיהא אוטנטי ומקורי לחלוטין, ושאינו 'מגמגם' או 'פוזל' אל מבנים חינוכיים ואל שיטות חינוכיות שמקומן מעבר לגדר שלנו.

גם לכשהותקפו על עצם זכותם המוסדית להתכנות ולהשתמש במושג המסורתי 'שיבה', נמנעו הם בדרך כלל מלהתמודד עם טענות המתקפים. הם אף התעלמו מנסיונות ישירים של דה-לגיטימציה מצד גורמים שערכו אבחנה בין הישיבות המסורתיות והחדשות, כאשר לראשונות קראו 'ישיבות קדושות' ולאחרונות קראו סתם 'ישיבות, או אף ללא שם זה (כמו 'הסדר' ולא 'ישיבת הסדר').

גם במקרים הנדירים, בהם התייחסו למימד הקונספטואלי של מפעלם החינוכי, אנו מוצאים אותם מצטטים מגורמים מזרח-אירופיים עמדות והיגדים שאינם מבטאים קונספציה חינוכית שלמה. באותן הזדמנויות מעטות שהם התייחסו למפעל החינוכי של תועד"א בגרמניה, היה זה במקרה הטוב כאל 'הוראת שעה' במצבי המצוקה הרוחנית של יהדות גרמניה, ובמקרה הגרוע כאל 'נסיונות כושלים'.

לרוב המייסדים והמנהלים של הישיבות החדשות בישראל לא היתה זיקה נפשית חיובית למפעל תועד"א בגרמניה, או לגלגולו המאוחר באמריקה, חלקם היו אדישים ולחלקם אף היתה עמדה עוינת. לחלק מן המחנכים היתה עמדה אדישה גם כלפי מוסדם ותפקידם, והם ראו בו מקום

הרב עזריאל הילדסהיימר. הרב הירש תמך במזיגה מלאה ואינטגרטיבית של לימודי התורה ולימודים כלליים, עד שיהיו בלתי ניתנים להפרדה, כעין 'תרכובת כימית'.⁸ הרב הילדסהיימר ראה בלימודי התורה ובלמודים הכלליים שתי קטגוריות שונות, שאי אפשר לאחדן, אלא יש לצרפן כשני תחומים מקבילים וחיוניים, כעין 'תערובת פיסיקאלית' (שם). לפיכך למדו תלמידיו את לימודי היהדות (אמנם בשיטה מדעית-מחקרית) בבית המדרש לרבנים, ואת הלימודים הכלליים בנפרד, באוניברסיטה הגרמנית, והפכו לרב-ד"ר.

הרב הירש ביסס את תועד"א על תפיסה פילוסופית-דתית-הומניסטית. הוא העניק למושג 'דרך ארץ' משמעות עיונית רחבה, הכוללת הכשרת האדם לפעילות אזרחית וחברתית, והכשרה מדעית לשם מלחמה למען התרבות היהודית המקורית. לעומתו, תפס הרב הילדסהיימר את המושג 'דרך ארץ' כבעל משמעות פרגמטית-אינסטרומנטלית, ללא נסיון לפיתוח ולביסוס השקפת עולם אינטגרטיבית.

ברם, שניהם התנגדו להסתגרות היהדות ב'גטו רוחני', ושניהם הסכימו לדירוג לימוד התורה כראשי, והלימודים הכלליים כמשניים. לפיכך תמכו שניהם, הן בעיקרון הלגיטימציה של מפגש בין לימודי התורה לבין הלימודים הכלליים, והן בעיקרון מתן חינוך יהודי-דתי לבנות, במקביל לבנים.

מן ההיבט המעשי, התשובה לשאלה אותה הצגתי פשוטה יחסית; ברם נתחיל מן ההיבט הקונספטואלי, הבעייתי יותר. רוב המוסדות של 'הישיבה המודרנית' לא עסקו כלל טרם ייסודם בגיבוש מבנה קונספטואלי. גם שנים רבות לאחר ייסודם, לא עסקו בהגדרת מטרות ויעדים; לא עסקו בביסוס פילוסופי של הלגיטימציה לנסיונות השינוי ולגישותיהם

של פרנסה בלבד. יחסם אל תלמידיהם היה אף הוא מאוד אינסטרומנטלי, והם לא הזדהו עם שאיפותיהם של התלמידים, לא בתחום העקרוניות החינוכיים של 'תורה עם דרך ארץ', ולא בתחום הלאומי ציוני.

'קבוצת ההתייחסות' הסמויה של כולם - בהיבט הקונספטואלי - היתה בדרך כלל הישיבה הליטאית. להרבה מדור המייסדים של הישיבות החדשות לא היתה ידיעה אמיתית אודות משמעותה ההיסטורית והפילוסופית של תועד"א, והם נשענו על דעות קדומות שליליות. לרובם לא היתה הזדמנות להיכרות אישית עם מוסדות ואישים מן הסוג הזה, אם בגלל רקעם ההשכלתי המסורתי ואם בגלל ארצות מוצאם (מזרח אירופה).

כל הנזכר לעיל הינו הוכחה, שבתוך המוסדות ובקרב מנהליהם לא היתה גישה רעיונית חינוכית, ובדאי לא גישה המבטאת הזדהות קונספטואלית עם עקרונות תועד"א.⁹

מאידך, בהיבט המעשי, אנו יכולים להצביע בכמה מובנים על דמיון בין הישיבות החדשות לתועד"א, ולראות בישיבות החדשות מעין ביטוי מעשי של תועד"א בגרמניה. אמנם, הדמיון אינו מושלם, ובאף שלב לא היה חיקוי מודע של מודל תועד"א המעשי, ואף על פי כן ניתן להצביע על הזיקות הבאות:

א. בישיבות המסורתיות במדינת ישראל (בניגוד למשל למוסדות ישיבתיים מסורתיים רבים בארה"ב) אסור לחניכים או לבוגרים ללמוד באוניברסיטאות. יתרה מזאת, לרוב חניכי הישיבות המסורתיות אף אין תעודת בגרות, מלאה או חלקית. מאידך, בישיבות החדשות כמעט כל הבוגרים לומדים לקראת תעודת בגרות, ורובם המכריע ממשיך ללמוד באוניברסיטאות ומשתלב באינטליגנציה

הדתית של החברה הישראלית. מבחינה זו משתקפת במציאות 'שיטת פרנקפורט' הרבה יותר מהשפעתה של ה'שיטה הליטאית', ויעידו על כך גם מחקרי הבוגרים שהועברו בזמנו על ידי כתב שורות אלה¹⁰ וכן מחקר מקיף שהסתיים לאחרונה¹¹.

ב. בישיבות המסורתיות נעשה כל מאמץ לחינוך הגברים-התלמידים לשמירת חלוקת התפקידים המסורתית בחיי המשפחה בין גברים ונשים. מאידך, בישיבות המודרניות כמעט ולא מתייחסים לאספקט זה של חלוקת תפקידים, ובזאת 'מרככים' את האפשרות של גברים דתיים לחיות באופן יותר שיווני ליד נשותיהם העושות קריירה נפרדת.

כמו כן יש להזכיר, כי הקמת הישיבות המודרניות תרמה לזירוז הקמתם של מוסדות סמי-ישיבתיים גם לבנות. יחס שוויוני זה להשכלת נשים ולקריירה תעסוקתית דומה לעקרון השני של תועד"א בגרמניה.

ג. בישיבות המסורתיות נעשה כל מאמץ למנוע את השתלבות התלמידים כשרות צבאי רגיל, הן בגלל החשש ליציבות דפוסי החיים הדתיים והן בגלל היחס הבלתי-מזדהה עם הערכים הלאומיים של המדינה הציונית¹². ברוב הישיבות החדשות, הבוגרים או התלמידים משתלבים בצה"ל, וממלאים את תפקיד 'האזרח' במדינה - ברוח ההשקפות האזרחיות של תנועת תועד"א. בעשור האחרון, אגב, השתלבות הבוגרים בצה"ל מגיעה להיקפים ולאיקויות שטרם נודעו כמותן.

ד. בישיבות המודרניות מבליטים מאוד את החשיבות של פעילויות חברתיות וחינוכיות שמחוץ לתכנית הלימודים. במוסדות אלו בולט משקלן של מסיבות, טקסים, פעילות בתנועות נוער דתיות, וכיו"ב. ההדגש החברתי הוא בדומה למקובל בשעתו

במוסדות תועד

אמנם, אין להו בתחום המעש תועד"א במקצו בהסטוריה וכן בישיבה התיכו העידן המודרני למקצועות הרי מהאוריינטציה תועד"א כלפי ומנהיגיה, לע טוטאלית של התנועה הציוני פרט¹³.

כמו כן, לא נוכי נפרצו דרכים ו והן במישור ה הקודש, בעוד ו צמודים במידו הלימוד המקו הליטאיות.

עשרות שנים ה את המישור בבחינת 'נעשה בעשור האחרון והמחירים, במ ושל אמביבלנץ שמישור מעשי הם כמו גוף לל ביותר בתחום ו וגיבוש תאורטי כיום מתחיל להתמודדות רי קונספטואלי ומ כעין 'תרגום' י החינוכיים של ו

של כוחות ניהוליים מן הדורות הראשונים של הבוגרים בישיבות המודרניות, במקומם של המייסדים שהגיעו ומגיעים לגיל פרישה, עשויה לזרו את תהליכי השינוי החברתי בישיבות המודרניות, ולתרום ליתר זיקה והלימה, הן בין התאוריה והמעשה בישיבות אלה והן בינם לבין התאוריה והמעשה של המפעל ההיסטורי של תועד"א בגרמניה.

זיקה והלימה אלו חיוניים ביותר לשם הצלחת התהליכים של גיבוש הזהות הציונית-דתית בדורות הבאים.

חברתנו חייבת לפתח 'אני מאמין' חינוכי, שיהא אוטנטי ומקורי לחלוטין, ושאינו 'מגמגם' או 'פוזל' אל מבנים חינוכיים ואל שיטות חינוכיות שמקומן מעבר לגדר שלנו. בעידן זה, של בני תורה ותלמידי חכמים ציוניים-דתיים מן המדרגה הראשונה, אין כבר מקום לפעול מתוך תחושת נחיתות ובאופנים של 'בדיעבד'. עם היובל הראשון ליסודן של הישיבות הראשונות, זוהי ההזדמנות לבטא 'גאות יחידה' גם בתחום זה, ולהביא לגישור 'לכתחילה' בין התאוריה למעשה בחינוך הישיבתי.

אמנם, אין להתעלם גם מהבדלים אחדים בתחום המעשי, כמו ההתמקדות של תועד"א במקצועות ההומניסטיים, במיוחד בהסטוריה וספרות, לעומת הזנחתם בישיבה התיכונית (אמנם גם בהשפעת העידן המודרני הנוכחי המעניק בולטות למקצועות הריאליים). אין גם להתעלם מהאוריינטציה הלא-ציונית בשעתה של תועד"א כלפי ערכי התנועה הציונית ומנהיגיה, לעומת ההזדהות הכמעט טוטאלית של הישיבות המודרניות עם התנועה הציונית בכלל ועם הציונות הדתית בפרט¹³.

כמו כן, לא נוכל להתעלם מכך שבתועד"א נפרצו דרכים חדשות הן במישור התכני והן במישור המתודי של הוראת לימודי הקודש, בעוד שבישיבות המודרניות עדיין צמודים במידה רבה לתכנים ולשיטות הלימוד המקובלות במסורת הישיבות הליטאיות.

• • •

עשרות שנים הקדימו בישיבות המודרניות את המישור המעשי למישור הרעיוני, בבחינת 'נעשה ונשמע'.

בעשור האחרון התחילו להבין את הנזקים והמחירים, במובנים של דה-לגיטימציה ושל אמביבלנטיות. לאחרונה יש הבנה שמישור מעשי בחינוך, ללא מישור רעיוני הם כמו גוף ללא נשמה, ושהבסיס המעשי ביותר בתחום החינוך הוא דוקא תכנון טוב וגיבוש תאורטי מוצק.

כיום מתחילים נסיונות ראשונים להתמודדות רעיונית, שתגשר יחד מימד קונספטואלי ומימד מעשי-מציאותי, ותציג כעין 'תרגום' ישראלי לרעיונות ולעשייה החינוכיים של תנועת תועד"א. השתלבותם

מראי מקום והערות

1. ראה:

Bar-Lev, M. (1979), Das Tora-Studium in Judischen Gesellschaft - Der "Cheder" und die "Jeschiwa" in der Diaspora und in Israel, in: Goldschmidt D. & Roeder P.M. (Eds.), Alternative Schulen?, Stuttgart, pp. 489-509.

2. ראה:

Bar-Lev, M. (1982), Jeschivot - Traditionelle und Modern Formen, in: Ackerman W. et. al. (eds.), Erziehung in Israel (band 1), Stuttgart, pp. 507-547.

במשנתו של רבי שמשון רפאל הירש, המעין (19),
 עמ' 1-16. וראה ניסוח זה בעמ' 15.
 9. בר-לב מ. (תשמ"ז), הישיבה התיכונית ושיטת
 תורה עם דרך ארץ, בתוך: מ. ברויאר (עורך),
 תורה עם דרך ארץ - התנועה, אישיה, רעיונותיה.
 רמת גן, עמ' 237-253.
 10. בר-לב מ. (תשל"ז), בוגרי הישיבות התיכוניות
 בארץ-ישראל - בין מסורת וחדוש (עבודת ד"ר),
 רמת גן.
 11. לסלוי א. ובר-לב מ. (תשנ"ד), עולמם הדתי
 של בוגרי החינוך הממלכתי-דתי (דו"ח מחקר),
 רמת גן, אוניברסיטת בראי-לן - המכון הסוציולוגי
 לחקר קהילות.
 12. כהן י. (תשנ"ג), גיוס כהלכה - על שחרור
 תלמידי ישיבות מצה"ל, ירושלים.
 13. ראה: בר-לב (1991), הערה 2.

Bar-Lev, M. (1991), Traditional and
 Innovation in Jewish Religious Education in
 Israel, in: Sobel Z. Beit-Hallahmi B. (eds.),
 Tradition, Innovation, Conflict: Jewishness and
 Judaism in Contemporary Israel, Albany, pp.
 101-131.
 3. שטמפר ש. (1981), שלוש ישיבות ליטאיות
 במאה ה-19 (עבודת ד"ר), ירושלים.
 4. לס ג. (תשל"ב), תורה לשמה, ירושלים.
 5. פוקס א. (תשכ"ט), ישיבות הונגריה בגדולתן
 ובחורבןן, ירושלים. עמ' 563-567.
 6. כנר י. (תשנ"ד), תורה עם דרך ארץ - רעיון
 ושברו, גליון (ניסן), עמ' 22-23.
 7. ראה:
 Brever, M. (1986), Judische Orthodozie im
 Deutschen Reich 1871-1918, Frankfurt am
 Main.
 8. ברויאר מ. (תשכ"ט), שיטת תורה עם דרך ארץ

במאמר ב'ג'
 העקרונות ש
 כלפי גישה ז'
 קודמות לפני

במאמרה "הו"
 טוענת ד"ר
 ודומיהם מבכ
 מסוימות המל
 בחיי ערבים.
 פרשיות מקרא
 המוסריות או
 מציעה להוצ'
 ולהתאים את
 אם הפירוש ז'
 לדעתה, זו
 בהתמודדותו
 בעית הקרבנו
 לבעייתיות
 השכלתני הומו
 רבות על תוכו
 מכת החרב וה
 בשונאיהם ב'
 במאמר כדוג
 נסבלת של הר
 לי נראה שאי
 מלכתחילה הי
 "להשיב את ז'
 היהודים". א'
 הפרסית היה ז'
 של אין להשי

האוניברסיטה העברית, ירושלים

הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס

ספרים במדעי היהדות שראו או לאחורונה

בין אשכנז לספרד - לתולדותיו של הסיפור היהודי בימי-הביניים מאת שרה צפתמן.
 המקרא בין טעמים לפרשנות - בחינה לשונית ועניינית של זיקות ומחלוקות בין
 פרשנות הטעמים לפרשנות המסורתית מאת שמחה קונוט.
 המקרא בראי מפרשיו - ספר זיכרון לשרה קמין בעריכת שרה יפת.
 השיר דבור על אופניו - מחקרים ומסות בשירה העברית של ימי-הביניים מאת דן פגיס,
 בעריכת עזרא פליישר.
 כוכב מיעקב - חייו ויצירתו של פראנץ רוזנצוויג מאת אפרים מאיר.
 מחקרי תלמוד - קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים (כרך ב), מוקדש לזכרו של
 פרופ' אליעזר שמשון רוזנטל, בעריכת משה בר-אשר ודוד רוזנטל.
 מנחה לשרה - מחקרים בפילוסופיה יהודית ובקבלה מוגשים לפרופסור שרה א' הלר
 וילנסקי, בעריכת משה אידל, דבורה דימנט ושלום רוזנברג.
 מיתוס ומטאפורה - הפרשנות הפילוסופית של ר' אברהם כהן הירידה לקבלת הארז
 מאת נסים יושע.
 מקורות ומסורות - ביאורים בתלמוד: בבא קמא מאת דוד הלבני.
 סוגיות בתחביר המקרא מאת שמואל פסברג.
 שלמה לוי שטיינהיים - עיונים במשנתו מאת אהרן שאר-ישוב.

ת"ד 7695, ירושלים 91076 • טל' 02-586659 • פקסימיליה 02-633370